

**Universitat de les
Illes Balears**

Facultat de Filosofia i Lletres

Memòria del Treball de Fi de Grau

Els hicsos: una nova perspectiva.

Gabriel Terrassa Atenza

Grau d'Història

Any acadèmic 2019-20

DNI de l'alumne:41540585D

Treball tutelat per Dr. Francisco Ramis Darder
Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts

S'autoritza la Universitat a incloure aquest treball en el Repositori Institucional per a la seva consulta en accés obert i difusió en línia, amb finalitats exclusivament acadèmiques i d'investigació

Autor		Tutor	
Sí	No	Sí	No
☒	☐	☐	☐

Paraules clau del treball:

Segon Període Intermedi, hicsos, Avaris/Tell el-Dab'a, Tebes, Kamose.

Resum. El següent treball pretén oferir una modesta síntesi sobre l'estat de la qüestió, des d'un punt de vista històric, del que va ser el Segon Període Intermedi a Egipte, període on gran part d'Egipte fou sotmès per una saga de governadors d'origen asiàtic coneguts amb el nom d'hicsos. Ens centrarem en quin va ser el polèmic origen dels hicsos, com va ser el seu domini sobre Egipte i quines varen ser les seves conseqüències.

Paraules clau: Segon Període Intermedi, hicsos, Avaris/Tell el-Dab'a, Tebes, Kamose.

Abstract. The present work aims to provide a modest synthesis of the state of the question, from a historical point of view, of what was the Second Intermediate Period in Egypt, a period in which much of Egypt was subjugated by a saga of governors of asian origin known as hyksos. We will focus on what was the controversial origin of the hyksos, how was their rule over Egypt and what were the consequences.

Keywords: Second Intermediate Period, hyksos, Avaris/Tell el-Dab'a, Thebes, Kamose.

Índex

1. Presentació	4
2. Hipòtesi.....	5
3. Objectius.....	5
4. Metodologia	6
5. Estat de la qüestió	6
6. Finals de l'Imperi Mig (c.2050-1800 aC.)	8
7. El Segon Període Intermedi (c.1800-1550 aC.).....	10
7.1. Egipte abans dels hicsos, XIII i XIV Dinasties (1786-1603 aC.)	11
7.2. Els hicsos, XV i XVI Dinasties (1674-1567 aC.)	13
7.3. El regne de Tebes i l'expulsió dels hicsos, XVII Dinastia (1650-1567 aC.)	20
8. Inicis de l'Imperi Nou (c.1550-1070 aC.)	28
9. Conclusions.....	30
10. Referències bibliogràfiques	33

1. Presentació

El Segon Període Intermedi (c.1800-1550 a.C.) fou un període de la història d'Egipte que va englobar les cinc dinasties que van des de la XIII a la XVIII. Malgrat que es va estendre en el temps durant gairebé prop de dos segles i mig, es tracta d'una de les etapes pitjor documentades. No obstant, l'exigüitat de fonts no vol dir que no sigui un època atractiva, ja que va succeir un fenomen que fins aleshores era impensable per els egipcis: després de quasi mil·lenni i mig de desenvolupament polític i cultural, en els que hi havia hagut instants d'auge barrejats amb altres de crisi, a més de guerres civils, gran part d'Egipte fou sotmesa per una saga de governadors d'estirp asiàtica que són coneguts amb el nom d'hicsos¹.

Per els egipcis, el Segon Període Intermedi es va convertir en la vergonya de la seva història, en el més deshonrós record que gravava la seva consciència del passat. Es va voler esborrar-ho de la memòria (*damnatio memoriae*) en el període posterior, el Regne Nou, com si mai hagués ocorregut. Parlar sobre el període dels hicsos estava prohibit, i en qualsevol cas, sempre que es feia, era per destacar la pobresa del país, la destrucció dels seus monuments, els seus valors i la seva cultura, l'asserviment de les gents, i per descomptat, la crueltat dels invasors. Així doncs, algunes llistes reials (com la d'Abidos), passen directament des dels darrers reis de la Dinastia XII fins Ahmosis, primer faraó de l'Imperi Nou; d'altres, com el ben conegut *Papir de Torí*, s'inclouen als reis hicsos però despullant-los del protocol faraònic, assenyalant així la seva condició d'usurpadors i dèspotes. Per els mateixos egipcis, l'ocupació dels hicsos va suposar un cop molt fort a la tradicional seguretat del país cara a l'exterior, cop que els va infondre por i els va impulsar a convertir-se en una autèntica potència militar. No obstant, els hicsos varen llançar a Egipte cap a l'exterior, a implicar-se en el Pròxim Orient, en un procés on ja no hi havia marxa enrere, fet que va quedar provat amb l'imperialisme de les XVIII i XIX Dinasties².

---

¹ Martínez 2015, 15.

² Sanmartín & Serrano 2003, 292.

Amb aquests dos paràgrafs introductoris puc deixar veure entre línies del perquè he escollit aquest tema. Primer de tot, es tracta de l'època més obscura dintre la història d'Egipte, manco documentada, la qual cosa no deixa de ser per a mi un període fascinant. En segon lloc, sempre que s'ha parlat d'aquesta etapa s'ha fet de manera confusa. Per tant, una de les justificacions del perquè he elegit aquest tema és degut a què el vull analitzar d'una forma nítida, per així poder aportar una visió molt més clara sobre aquesta fase de la història d'Egipte.

2. Hipòtesi

Una hipòtesi de treball és una suposició versemblant la qual ha de ser comprovable al llarg d'un treball. Així doncs, la meua hipòtesi serà demostrar com la invasió dels hicsos no va tenir realment el caràcter bàrbar que li atribueix Manetó³. És més, així com vagi redactant el meu treball, demostraré com l'arribada dels hicsos no va ser fruit d'una conquesta sobtada, sinó que fou com a resultat d'una infiltració progressiva de grups pertanyents a diversos pobles, especialment semites, del Pròxim Orient. Un cop acabat el treball hauré de comprovar si aquesta premissa inicial es compleix o no, cosa que farà que es generi coneixement científic.

3. Objectius

Quan als objectius, cal diferenciar-ne de dos tipus: primerament, hi ha l'objectiu general, el qual, és un objectiu d'ampli abast; en segon lloc, hi hauria els objectius específics.

L'objectiu general serà fer una humil síntesi sobre l'estat de la qüestió, des d'un punt de vista històric, del que va ser el Segon Període Intermedi d'Egipte.

Els objectius específics seran: estudiar quin va ser el controvertit origen dels hicsos, quina va ser la seva pàtria noia, com va ser el seu domini sobre Egipte i quines en foren les seves conseqüències.

---

³ Manetó (s.III aC.) era egipci, escrivia amb relativa habilitat en grec, va néixer a Sebennito, i pertanyia a la casta sacerdotal egípcia. Però, no hi ha dubte de què el fet més notable de Manetó fou l'herència que ens va deixar, és a dir, les seves obres, les quals, malauradament, ens han arribat de forma parcial. Per a més informació: Manetón (1993). *Historia de Egipto*. Madrid: Alianza Editorial. Traducción, introducción y notas de César Vidal Manzanares, pàg. 9-20.

4. Metodologia

El pla i procediment que he seguit per a la confecció d'aquest Treball de Fi de Grau es resumeix bàsicament en una recerca bibliogràfica relacionada amb el Segon Període Intermedi d'Egipte, en concret, sobre els hicsos. Per fer aquesta recerca han sigut molt útils els cercadors Academia.edu, Google Shoolar i Dialnet. A més, he anat a la Biblioteca Ramon Llull de la UIB per a consultar obres relacionades amb la qüestió a desenvolupar. Per tant, és lògic pensar que les fonts que empraré seran secundaries, és a dir, de caire bibliogràfic i revistes especialitzades. Finalment, una vegada llegida la bibliografia i fer-me una idea global, he procedit a elaborar l'índex, sumari que conté els principals punts a exposar en aquesta memòria.

5. Estat de la qüestió

Pel que fa a l'estat de la qüestió, són molts els rius de tinta que s'han generat al voltant dels hicsos. En primer lloc ressaltar l'obra de Manetó, *Aigyptiaka* o *Historia de Egipto*, la qual, ens ha arribat en forma de fragments. Destaquen, sobretot, les cites que ens ha transmès l'historiador jueu Flavio Josefo⁴, les quals no foren des d'un punt de vista crític, i que en part foren d'una manera viciada, malgrat que el seu testimoni ens és cabdal. De Flavi Josep és important la seva obra *Sobre la antigüedad de los judíos (Contra Apión)*⁵, en concret, el llibre primer. Endemés, per a la *Historia de Egipto* de Manetó existeix una edició castellana de César Vidal Manzanares⁶ (no és perfecte, però serveix).

---

⁴ Tito Flavio Josefo va néixer a Jerusalem a l'any 37/38 dC. Provenent d'una família jueva benestant, va rebre una acurada formació cultural, en concret, sobre la tradició mosaica. Després de viatjar a Roma a l'any 63, a l'any 67, de camí a Judea, es va trobar amb la rebel·lió jueva contra els romans. Anomenat per els rebels cap suprem militar de la regió de Galilea, un cop caigut presoner es va guanyar la confiança dels llavors comandants, i després emperadors, Vespasià i Tito, ja que gràcies a la seva protecció va poder viure a Roma des de l'any 70 fins a la seva mort, entorn a l'any 100. Per a més informació podeu consultar: Josefo, Flavio (2009). *Antigüedades judías*. Madrid: Akal, pàg. 9-13.

⁵ Josefo, Flavio (2015). *Autobiografía. Sobre la antigüedad de los judíos (Contra Apión)*. Madrid: Alianza Editorial. Traducción, introducción y notas de M.ª Victoria Spottorno Díaz-Caro para «Autobiografía» y de José Ramón Busto Saiz para «Sobre la antigüedad de los judíos».

⁶ Manetón (1993). *Historia de Egipto*. Madrid: Alianza Editorial. Traducción, introducción y notas de César Vidal Manzanares.

Per altra banda, fer esment al llibre escrit per el Dr. Javier Martínez Babón, *Los Hicsos y su conquista de Egipto*⁷. És una obra relativament recent que resumeix a la perfecció el període hicsos dins la història d'Egipte. En ella aborda temes com per exemple quin va ser l'origen dels hicsos, d'on procedien geogràficament, quin fou el seu impacte, etc.

A més, vull parar atenció a la gran labor que ha portat a terme l'arqueòleg i egiptòleg austríac Manfred Bietak. D'ell se'n deriven nombroses publicacions esplèndides, a subratllar: «Hyksos»⁸ o «From where came the Hyksos and where did they go?»⁹. En elles, l'autor es planteja preguntes tals com d'on vingueren els hicsos, com arribaren al poder, com varen aconseguir mantenir-se per si mateixos dins Egipte i què va passar un cop foren derrotats per Ahmosis. Endemés, Bietak és responsable de les excavacions que s'han realitzat a Tell el-Dab'a, lloc on va ser construïda la mítica ciutat d'Avaris, és a dir, la que fou capital dels hicsos.

Des del meu punt de vista, aquests són els principals autors. D'altres obres, articles o capítols de llibres a ressaltar poden ser: «El Segundo Período Intermedio (c.1650-1550 a.C.)»¹⁰ de Janine Bourriau; «Los hicsos y su dominio sobre Egipto»¹¹, d'Alberto González García; *El Oriente Próximo en la Antigüedad (c. 3000-330 a.C.)*¹², d'Amélie Kuhrt; *Historia del Egipto faraónico*¹³, de Josep Padró; *Historia del Próximo Oriente: Mesopotamia y Egipto*¹⁴, de José Miguel Serrano i Joaquín Sanmartín; «La caída de Avaris: Historiografía de la lucha egipcia contra los hicsos»¹⁵, de Nerea Tarancón Huarte.

---

⁷ Martínez Babón, Javier (2015). *Los Hicsos y su conquista de Egipto*. Barcelona: Dstoria edicions.

⁸ Bietak, Manfred (2001). «Hyksos». Dins Donald B. Redford (ed.). *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Vol., 2. Oxford: Oxford University Press. 136-143.

⁹ Bietak, Manfred (2010). «From where came the Hyksos and where did they go?». Dins Marcel Marée (ed.). *The Second Intermediate Period (Thirteenth-Seventeenth Dynasties): Current Research, Future Prospects*. Lovaina: Peeters Publishers. 139-182.

¹⁰ Bourriau, Janine (2007). «El Segundo Período Intermedio (c.1650-1550 a.C.)». Dins Ian Shaw (ed.). *Historia del Antiguo Egipto*. Madrid: Esfera Libros. 241-286.

¹¹ González García, Alberto (2012). «Los hicsos y su dominio sobre Egipto». *Boletín de la Asociación Española de Egiptología*, 2: 7-26.

¹² Kuhrt, Amélie (2000). *El Oriente Próximo en la Antigüedad (c. 3000-330 a.C.)*. Vol., I. Barcelona: Crítica.

¹³ Padró, Josep (1999). *Historia del Egipto faraónico*. Madrid: Alianza Editorial.

¹⁴ Sanmartín, Joaquín & Serrano, José Miguel (2003). *Historia Antigua del Próximo Oriente: Mesopotamia y Egipto*. Madrid: Akal.

¹⁵ Tarancón Huarte, Nerea (2017). «La caída de Avaris: Historiografía de la lucha egipcia contra los hicsos». *Antesteria*, 6: 25-36.

En resum, són molts els experts que han analitzat a fons aquest període de la història d'Egipte i resulta difícil anomenar-los a tots. Cada especialista ha arribat a conclusions diferents, però només els posteriors descobriments arqueològics confirmaran les hipòtesis d'uns respecte dels altres.

6. Finals de l'Imperi Mig (c.2050-1800 aC.)

L'Imperi Mig, a diferència del Primer i Segon Període Intermedi, si que va ser una entitat política, englobada en dues etapes: en primer lloc, la XI Dinastia, administrada des de la ciutat de Tebes a l'Alt Egipte; en segon lloc, la XII Dinastia, ubicada a la regió de Lisht, a Fayun¹⁶.

La manera més fàcil d'estudiar el Regne Mig és analitzant un per un els seus reis i els seus successos durant els seus regnats¹⁷. La XI Dinastia acabà quan Amenemhat, visir de Mentuhotep IV, va causar un cop d'estat, fet que va provocar que fos el primer rei de la XII Dinastia. La irregular forma d'ascens al poder es pot justificar per les obres literàries propagandístiques que presentaven un país alterat i necessitat d'un home enèrgic i idoni per a organitzar-lo. Un dels escrits més emblemàtics fou *Las profecías de Neferti*¹⁸, obra que li va valer l'accés al tron.

Amenemhat practicà una política més radical que la dels seus avantpassats: canvià la capital (ara Ity-tauy), a prop de Menfis; va provar d'imposar a la monarquia per sobre dels interessos dels nomarques, procedint a una major centralització del poder; gràcies a un eficaç equip de funcionaris reials va reajustar el territori fixant els límits territorials amb fins tributaris; en darrer lloc, va associar al seu fill Sesostris al tron, per així garantir la successió dinàstica. Víctima d'una conjura palatina, Sesostris I començà la revaloració agrícola del Fayun i establí relacions comercials contínues amb Àsia. Emperò, el cinquè faraó de la XII Dinastia, Sesostris III va concloure la reorganització administrativa del país amb una reforma sense precedents: va abolir la condició hereditària dels nomarques i va fer dependre l'administració nòmica directament de palau (quedava així acabat el procés de centralització del poder faraònic començat per els seus predecessors); a més,

---

¹⁶ Callender 2007, 197.

¹⁷ *Loc. cit.*

¹⁸ Martínez 2015, 31.

el país va quedar dividit en districtes (Alt, Mig i Baix) controlats per un «visir», i una burocràcia especialitzada va substituir a sacerdots i escribes de les seves funcions. Es realitzava així la reforma estructural de l'Estat necessària per a la creació i conservació d'un «imperi» en l'àmbit exterior¹⁹.

Durant aquest període els contactes entre egipcis i asiàtics ja eren habituals, els mateixos que els sostinguts amb els nubis des de feia segles. No obstant, es tractava de refermar la posició d'Egipte en diversos llocs per causes comercials: pel nord, en les ciutats de Síria-Palestina; pel sud, entorn a Kerma i la ruta de l'or nubí. L'establiment de fortaleses a un i altre extrem, des de el nord de Síria (Ugarit) fins més enllà de la segona cascada del Nil, suposava en realitat un doble objectiu: a nivell polític, eren llocs de defensa per evitar possibles atacs en terreny sotmès; econòmicament, s'ha de fer especial èmfasis a l'explotació de les àrees intermèdies: pel nord, l'accés a les mines de coure del Sinaí i el comerç de fusta amb Biblos; pel sud, l'explotació intensiva de l'oasi del Fayun i l'accés al mercat d'or i d'esclaus nubis. Per tant, és en el Regne Mig quan es posen els ciments per a la construcció d'un gran imperi, encara que la dinàmica imperialista es posposaria dos segles²⁰.

Finalment, l'Imperi Mig fou un període on l'art, l'arquitectura i la religió varen assolir una gran rellevància; però, és un període on despunta l'escriptura, gràcies al creixement de la «classe mitja» i els escrivans de la societat. Varen florir diverses formes literàries i els propis egipcis ho consideren com l'època «clàssica» de la seva literatura. Obres com *La història de Sinuhé*, *El naufragi* i els meravellosos capítols del *Papir de Westcar* es van escriure en aquesta època. També, ressaltar obres religioses i filosòfiques com *Himno a Hapy*, *Sátira de los oficios* o *Diálogo de un hombre cansado de la vida con su «ba»*. Sigui com sigui, s'han conservat un àmplia diversitat de documents oficials (informes, cartes o butlletes de comptes), que no sols ens ajuden a obtenir una visió més clara de l'època, sinó que ens indiquen, a més, que l'alfabetisme estava més difós que durant el Regne Antic²¹.

---

¹⁹ Bravo 2011, 85-86.

²⁰ *Ibid.*, pàg. 86.

²¹ Callender 2007, 239.

7. El Segon Període Intermedi (c.1800-1550 aC.)

No hi ha període més fosc dins la història d'Egipte que el que comprèn des de finals de la XII Dinastia (c.1785 aC.) fins l'arribada de la XVIII Dinastia (c.1570 aC.). Com que està ben fixada la defunció de Sebeknefrure' (1786 aC.) i l'arribada al poder d'Ahmosis I (1567 aC.), podem arribar a la conclusió de què el Segon Període Intermedi no va poder durar més que uns dos-cents vint anys. Per a poder emmarcar en aquest lapse de temps prop de 220 reis caldria suposar que cada un d'ells no hauria governat més que un any. Però, sabem per les fonts que alguns monarques només van estar mesos en el poder, mentre que d'altres varen regnar nombrosos anys, com per exemple Menfenerre' (23 anys) o Apofis I (més de 40 anys). Això ens duu a pensar que el Segon Període Intermedi fou una fase d'allò més convulsa. Per altra part, s'han formulat diverses hipòtesis amb l'objectiu de posar en ordre la successió dels diferents caps o de les dinasties i de restablir la història d'aquest període confús. Francament, cap d'elles és determinant, per la qual cosa s'ha d'esperar al descobriment de noves fonts, amb l'objectiu de poder escriure d'una forma clara una història d'Egipte durant el Segon Període Intermedi²².

Efectivament, les fonts de les què disposam per aquest període són molt limitades: per exemple, el text de Manetó (principal font cronogràfica), és molt confús, a més de què és probable que sofreixi de corrupció. El fragment de Manetó, després de la XII Dinastia, ens ofereix la següent lectura²³:

- Dinastia XIII: 60 (faraons) diospolites (és a dir, tebans), 453 anys.
- Dinastia XIV: 76 (faraons) xoites, 184 anys.
- Dinastia XV: 6 (faraons) pastors, 260 anys.
- Dinastia XVI: 32 (faraons) pastors.
- Dinastia XVII: 5 (faraons) tebans, 251 anys.

Duració del període: 1.148 anys.

²² Cassin *et al.* 1983, 302-304.

²³ Kuhrt 2000, 202.

El *Papir de Torí*, a pesar de què ens dona noms, n'hi ha d'altres que no hi figuren (ocorre el mateix amb la llista reial de Karnak). Altres llistes, com la d'Abidos i Saqqarah, s'obliden per complet d'aquest període. A més, els monuments contemporanis són escassos o de poc servei. Per altra part, és necessari fer referència als escarabeus, és a dir, monuments mínims que sovint ens proporcionen el nom d'alguns reis. Però, aquests objectes no és registren normalment en precisió, per això és necessari ser cautelós a l'hora d'acceptar la informació que ens ofereixen²⁴.

Per a explicar el Segon Període Intermedi ho dividirem en 3 períodes: Egipte abans dels hicsos, XIII i XIV Dinasties, 1786-1603 aC.; Els hicsos, XV i XVI Dinasties, 1674-1576 aC.; El regne de Tebes i l'expulsió dels hicsos, XVII Dinastia, 1650-1567 aC²⁵.

7.1. Egipte abans dels hicsos, XIII i XIV Dinasties (1786-1603 aC.)

Els reis de la XIII Dinastia són personatges políticament insignificants, la majoria d'ells amb regnats de breu durada. Molts d'ells eren d'origen popular, d'altres foranis, asiàtics o nubis. Tots ells, sense excepció, foren joguines a mans d'uns visirs cada cop més forts. La figura del monarca fou inútil; en una ocasió va deixar el tron buit durant sis anys²⁶.

Es desconeix per complet com es va poder arribar en aquesta situació, però allò que podem donar per segur és que el canvi dinàstic, el pas de la XII Dinastia a la XIII, es va produir sense aldarulls. En l'aparell administratiu no hi ha cap prova que evidencii la més mínima alteració. Emperò, la crisi dinàstica fou tan profunda que en aquests moments encara no es sap en seguretat qui fou el primer rei de la XIII Dinastia²⁷.

Una de les inquietuds dels reis de la XIII Dinastia era la de legitimar l'accés al tron per mitjà de l'adopció de noms teòfors que els vincuessin de forma fictícia amb els caps de la XII Dinastia. Això ho feien copiant directament els seus noms, o bé recorrent a alguna de les seves divinitat preferides. Els darrers estudis han evidenciat com l'activitat dels reis de la XIII Dinastia es reduïa bàsicament a l'Alt Egipte; partint d'aquesta premissa és molt probable que el lloc de residència d'aquests caps fos Tebes, capital teòrica del país, allunyant-se així dels vertaders centres de decisió político-administratiu, situats de

---

²⁴ Cassin *et al.* 1983, 304.

²⁵ *Loc. cit.*

²⁶ Padró 1999, 237.

²⁷ *Loc. cit.*

forma respectiva a Menfis i Ity-tauy. És més, els monarques de la XIII Dinastia s'enterraven, per el que coneixem, en petites piràmides ubicades a Saqqara, Dahshur i Lisht. En definitiva, el més lògic és pensar que la residència dels primers reis de la XIII Dinastia, com a mínim, fos a Ity-tauy²⁸.

Al principi es van mantenir les directrius polítiques de l'Imperi Mig, com era conservar la unitat d'Egipte, mantenir el control de Núbia fins la segona cascada, a més de la influència sobre Biblos. Però, la decadència política de la XIII Dinastia és va evidenciar ràpidament quan els reis es varen veure incapaços de mantenir aquestes directrius²⁹. Cap a l'any 1650 aC. la decadència de la XIII Dinastia és tal, que una nova dinastia mirarà de salvar la independència del que queda del territori nacional; no serà d'altre que la XVII Dinastia, on després de reconèixer el poder dels hicsos per un llarg temps, aconseguirà treure's del damunt el domini estranger. Però, Manetó i el *Paper de Torí* consideren la XIII Dinastia com l'únic poder legítim fins 1633 aC., però és molt segur que de 1650 a 1633aC. els reis que esmenten les dites fonts no són sinó prínceps locals, aliats o vassalls dels caps que governen aleshores Tebes³⁰.

En algun moment de la primera fase de la XIII Dinastia, ja que no es pot precisar amb exactitud per falta de dades concretes, es va produir un cisma en el delta oriental que va donar peu a una monarquia amb un important component asiàtic. Els nous dirigents governarien des d'una ciutat situada a Tell el-Dab'a. Aquesta saga, coneguda amb el nom de XIV Dinastia, coincideix amb el qualificatiu de "Xoita" emprat per les fonts que estan relacionades amb Manetó³¹.

Per a Manetó, la XIV Dinastia la varen compondre 76 faraons de Xoïs, els quals varen regnar 184 anys. Segons sembla, Xoïs va ser una ciutat insignificant durant l'època dels faraons i tampoc la va tenir més enllà en el temps. No obstant, Xoïs estava molt a prop de Sebennito, que era el lloc d'origen de Manetó. És per això que els experts postulen que en el relat de Manetó potser influís una certa dosis d'orgull local i probablement els faraons d'aquesta dinastia estiguessin dispersos per la zona del delta³².

---

²⁸ *Ibid.*, pàg. 238-239.

²⁹ *Ibid.*, pàg. 239.

³⁰ Cassin *et al.* 1983, 308.

³¹ Martínez 2015, 66.

³² Kuhrt 2000, 206.

A pesar de què les dades sobre aquesta dinastia són escasses, podem afirmar que donat el lloc estratègic que dirigien aquests monarques, un dels principals motors de la seva economia fou el comerç entre diversos territoris, inclosos cananeus i nubis. Arribats a n'aquest punt, ressaltar el paper que va jugar la ciutat de Sharuhem (Palestina), on s'han localitzat nombrosos escarabeus relacionats amb els caps d'aquesta dinastia. Això ens mostra que fou un lloc important a nivell comercial. Però, d'altres experts postulen que no hi ha gaire proves sobre intercanvis comercials, ja que molts dels escarabeus es varen trobar en tombes i, per tant, tenien un valor d'amulet i no de segell amb càrrega diplomàtica o econòmica³³.

La informació de què disposam no permet marcar els límits territorials governats per els dirigents d'aquesta dinastia. No obstant, si que pareix evident la seva projecció cap el delta oriental, a partir d'una ciutat ubicada a Tell el-Dab'a, coneguda en temps dels hicsos com Hut-uaret, és a dir, la llegendària Avaris³⁴.

7.2. Els hicsos, XV i XVI Dinasties (1674-1567 aC.)

En un moment concret, difícil de precisar des d'un punt de vista cronològic, però que probablement l'haguem d'ubicar a mitjans del segle XVII aC., es produeix un fenomen que anirà complicant una mica més el mapa geopolític d'Egipte: això és l'aparició d'una poderosa monarquia asiàtica que, en poc anys, es va fer amb el control dels territoris que eren dominats per els caps de la XIV Dinastia i, en règim de vassallatge, estendria la seva influència cap el sud, provocant el final de la XIII Dinastia, a més de la pèrdua de la capitalitat de Ity-tauy. Aquests monarques són coneguts amb el nom de «hicsos». Les paraules egípcies que defineixen els hicsos ja s'empraven des de períodes arcaics per a fer referència als governants de terres estrangeres³⁵.

Per a la qüestió de l'arribada dels hicsos a Egipte tenim un meravellós document que pretén ser una descripció fidel i detallada, i que és ni més ni menys que un dels pocs fragments que ens han arribat de Manetó, recogits en una obra de Flavio Josefo (*Sobre la antigüedad de los judíos*), escriptor jueu-romà de finals del segle I d.C. Val molt la pena citar-ho literalment³⁶:

---

³³ Martínez 2015, 70.

³⁴ *Loc. cit.*

³⁵ *Ibid.*, pàg. 75.

³⁶ Sanmartín & Serrano 2003, 292.

«Tutimeo. En su reinado, no sé cómo, la divinidad sopló contra nosotros y de improviso unos hombres de linaje desconocido, venido del oriente, tuvieron la audacia de invadir nuestro país y lo dominaron por la fuerza, sin dificultad y sin combate. Sometieron a sus dirigentes, incendiaron salvajemente las ciudades, destruyeron los templos de los dioses, trataron muy cruelmente a los naturales del país, matando a unos y reduciendo a esclavitud a los hijos y mujeres de otros. Finalmente, llegaron a hacer rey a uno de ellos, cuyo nombre era Salitis. Éste se estableció en Menfis, exigió el tributo al alto y bajo Egipto y estableció guarniciones en los lugares más adecuados. Fortificó especialmente las regiones del este, previendo la invasión de su reino, que podría tener lugar por parte de los asirios el día que éstos se sintieran más fuertes. Habiendo hallado en el nomo Setroíta una ciudad muy agradable, situada en al este del río Bubastites y denominada, según una antigua tradición teológica, Avaris, la reconstruyó, la fortificó con muros y estableció en ella un ejército de infantería pesada para guardarla, unos doscientos cuarenta mil hombres. Cada verano iba allí proporcionándoles la medida del trigo y el salario, así como para entrenarles cuidadosamente con maniobras para infundir temor a los extranjeros. Murió tras reinar diecinueve años.

»Le sucedió un tal Bnon, que reinó cuarenta y cuatro años. Su sucesor, Apacnás, treinta y seis años siete meses. Luego, Apofis, sesenta y un años, y Anás, cincuenta años y un mes. Tras todos éstos, Asis, cuarenta y nueve años y dos meses. Éstos fueron los seis primeros príncipes que tuvieron, cuyo deseo fue siempre y cada vez más destruir hasta la raíz del pueblo egipcio. Se llamaba al conjunto de esta nación *hicsos*, lo que quiere decir *reyes pastores*, pues *hic* en la lengua sagrada significa *rey*, y *sos*, *pastor*, o bien *pastores* en la lengua vulgar. Así compuesto se forma *hicsos*»³⁷.

El controvertit origen dels hicsos ha sigut àmpliament discutit al llarg del temps i, en l'actualitat, segueix essent motiu de discussió. Gràcies a les importants aportacions que ha fet l'arqueologia en el delta oriental i en el Pròxim Orient, cada cop més és va perfilant un substrat cultural específic que, a més, defuig de forma notòria de les aportacions que han realitzat els copistes de Manetó³⁸.

La investigació sobre el lloc d'origen dels hicsos s'ha perllongat durant molts d'anys, cosa que ha permès desenvolupar teories diferents. El debat es centra, bàsicament, en dos grans àmbits culturals³⁹:

---

³⁷ Josefo 2015, 149-150.

³⁸ Martínez 2015, 75.

³⁹ *Ibid.*, 76-77.

-Arrels culturals indoeuropees. Aquesta creença es va originar degut a la constatació arqueològica i lingüística de què grups d'indoeuropeus, especialment hurrites, es varen assentar a nuclis del Pròxim Orient asiàtic en els segles XVIII, XVII i XVI aC. Alguns dels indoeuropeus es convertirien en una casta guerrera coneguda com els *mariannu*. Tenint en compte que el carro de guerra fou introduït per els hicsos, hi ha qui ha postulat que en aquests hi ha un component hurrita. Però, no podem oblidar que la major migració dels hurrites no fou fins els segle XVI aC., fase històrica on bona part d'Egipte ja estava governada per els hicsos de la XV Dinastia, amb la qual cosa, aquesta hipòtesi perd força.

-Arrels culturals semítiques-occidentals. Elements lingüístics, formes d'enterrament i diferents vestigis trobats a les localitats egípcies del delta oriental presenten una clara influència semítica o amorrita. Des d'un punt de vista etimològic, es troben en l'àmbit dels hicsos paraules amb arrels hurrites i semítiques-occidentals, a pesar de què els experts tampoc es posen d'acord en algunes d'elles (Saquir-har, Jayan o Yneses).

Des d'un punt de vista arqueològic, i ressaltant el plantejament d'un origen semític-occidental, cal reprendre les fascinants aportacions que ens ofereix el jaciment de Tell el-Dab'a. Cada cop hi ha més dubtes sobre una possible irrupció d'una aristocràcia guerrera estrangera a Egipte que donaria peu a la XV Dinastia. Avui en dia, es pensa que l'origen dels hicsos s'ha de cercar a les comunitats assentades en el delta oriental des de finals de la XII Dinastia. A partir d'aquesta suposició, podem parlar de dos possibles orígens geogràfics⁴⁰:

-Llevant meridional. Un increment de les ceràmiques procedents d'aquella zona en algunes fases de la història de Tell el-Dab'a serveix com a prova. No hem d'oblidar que ha sigut constatada una àmplia distribució d'escarabeus a punts del Llevant meridional durant el període hicsos, alguns d'ells portadors de noms de monarques. Per altra banda, s'ha arribat a la conclusió que, coincidint amb la primera fase de la XIII Dinastia, s'inicia la producció d'aquests amulets a centres de Palestina. Gran part d'ells presenten moltes semblances estilístiques com els que es feien a Egipte. Una altra cosa a tenir en compte és que durant el govern de la XV Dinastia hi ha un buit d'escarabeus egipcis en el Llevant septentrional.

---

⁴⁰ *Ibid.*, 77-79.

Aquesta hipòtesis s'aguanta gràcies a la interpretació dels materials localitzats fins aleshores, a pesar de què val la pena remarcar que, pel que fa a les ceràmiques, els arqueòlegs que fan feina a Tell el-Dab'a assenyalen que en la seva majoria procedien del Llevant septentrional.

-Llevant septentrional/Síria. Ciments d'habitatges excavats a Tell el-Dab'a presenten plantes semblants a les que es troben a Síria i el nord de Mesopotàmia, diferents a les que hi havia a Palestina. A més, s'ha excavat un palau on les seves característiques són més similars a l'arquitectura de les regions indicades anteriorment. Un altre aspecte a ressaltar és la introducció cultural al déu Baal/Zefón/Hadad en el delta. Aquesta deïtat s'encarregava de preservar als mariners i era originària del nord de Canaan. A més, es poden sumar les inhumacions de parelles d'ases en pous separats, ubicats a les entrades de tombes, situades a Tell el-Dab'a i a punts de Síria, així com els nombrosos intercanvis de ceràmiques entre ambdós territoris. La glíptica síria és un altre element que indica clars contactes entre territoris; símbols egipcis com esfinxs, ales, falcons, corones o símbols de la vida, etc., apareixen en segells propis d'aquella regió a la darrera fase del segle XVIII i el segle XVII aC. Un altre aspecte estrany són les inhumacions de guerrers amb el seu criat en una fase de trànsit cap a la dominació hicsa. Aquesta característica és pròpia d'àmbits culturals com Mesopotàmia i Síria del tercer mil·lenni aC.

Tot i els obstacles per a establir un origen cultural i ètnic, cada cop sembla més clar que els hicsos posseïen arrels semítiques-occidentals i procedien de Canaan. Emperò, no sembla pas que fossin invasors que arribaren de l'exterior per a conquerir Egipte de forma ferotge, sinó que seria fruit d'una infiltració progressiva, durant els darrers anys de la XIII Dinastia, de grups pertanyents a diversos pobles, principalment semites, del Pròxim Orient⁴¹.

Molts cops ha sorgit l'interrogant de si la infiltració dels hicsos a Egipte no havia començat ja amb la XII Dinastia. A finals de l'Imperi Mig existeixen proves de l'existència d'un gran nombre d'asiàtics a Egipte, més o menys assimilats⁴². Actualment s'accepta que, si és exacte que entre el final de la XII Dinastia i la meitat de la XIII habitaven a Egipte nombrosos asiàtics, la infiltració dels hicsos pròpiament dita va començar a partir

---

⁴¹ Martínez 2015, 79; Bakr 1980, 95.

⁴² Kemp 1985, 198-199.

de 1720 fins 1700. La principal etapa d'aquesta infiltració, abans de la completa conquesta del poder per els hicsos, fou la conquesta d'Avaris. La data d'aquest important succés s'ha pogut fixar gràcies a un monument conegut com «*Estela de l'any 400*», anomenada així perquè commemora la celebració del 400 aniversari de la reconstrucció del temple del déu Seth a Avaris⁴³.

Quin fou el paper d'aquest asiàtics al nord-est del delta del Nil? El servei militar en aquest racó d'Egipte fou segurament una de les seves funcions⁴⁴. Instal·lats al delta a l'any 1720 aC., faran falta encara 46 anys perquè els hicsos arribin a Menfis. Durant aquest període conquereixen els nomos del Delta, amb excepció dels de l'oest, que van romandre sota l'autoritat dels faraons de la XIV Dinastia. Un cop s'han apoderat de Menfis, els hicsos es consideren com els legítims sobirans d'Egipte, és l'origen de la XV Dinastia. Els successors de Salitis fins a Apofis I degueren, sinó governar completament, almenys controlar tot Egipte, des de Jebelein (sud de Tebes) fins els confins del delta. El seu poder s'ha pogut estendre inclús fins a la primera cascada. Al sud d'aquesta hi havia el regne de Kush, que en el moment de la guerra d'alliberació era completament independent. Pareix a ser que durant la major part de la XIII Dinastia Núbia, almenys fins la segona cascada, va romandre dintre de l'òrbita egípcia⁴⁵.

El regnat de Salitis inaugura la XV Dinastia. Quan als seus successors, el *Papir de Torí* està fet malbé el lloc on es mencionen els seus regnats; només es conserva de forma nítida el seu nombre, 6, i la duració total dels seus governs, 108 anys. A Salitis el succeeix Yakub-Her. És difícil explicar com aquest nom ha pogut donar el Bnon de Manetó. Però, es probable que sigui el segon faraó hicsó. El rei Khian, el Iannas de Manetó, va succeir a Yakub-Her. Va regnar durant un llarg període, però la duració del seu mandat és il·legible en el *Papir de Torí*. A Khian el va succeir Auserre'-Apofis I que, segons el *Papir de Torí*, hauria regnat més de 40 anys. Els egipcis de Tebes i els hicsos pareixen mantenir bones relacions durant el regnat d'Apofis I; només al final d'aquest govern, Tebes comença a revelar-se contra els hicsos⁴⁶.

---

⁴³ Cassin *et al.* 1983, 309-310.

⁴⁴ Bietak 1996, 14.

⁴⁵ Cassin *et al.* 1983, 310-311.

⁴⁶ *Ibid.*, 312-313.

Contemporàniament als 6 reis hicsos que conformen la XV Dinastia i que són coneguts amb el nom de «grans hicsos», d'altres monarques estrangers reganaren en la mateixa època a Egipte, coneguts amb el nom «petits hicsos», que formen la XVI Dinastia⁴⁷. Sembla ser que els seus poders es van limitar a territoris de petita extensió. Els seus noms ens són desconeguts en la seva major part. Els reis de la XVI Dinastia són més bé prínceps locals que no pas vertaders sobirans, i no és sap el motiu de perquè Manetó els hi va concedir l'honor d'una dinastia⁴⁸.

Els autors egipcis, des de els escribes de la XVIII Dinastia fins a Manetó, coincideixen en fer de l'època dels hicsos un període d'abominació. Els fets no pareixen justificar aquest sever judici. És evident que els hicsos respectaren la civilització egípcia. Amb això, no sembla pas que els hicsos fossin aquells bàrbars cruels i impies que eren recordats per Manetó⁴⁹. Des de fa temps s'ha renunciat a veure la invasió dels hicsos sota la forma d'una invasió militar conduïda per tropes ben organitzades i armades superiorment davant les quals els egipcis, desproveïts de carros i de cavalls i no disposant més que de dagues de coure enfront l'armament de bronze dels seus enemics, foren vençuts. En efecte, només al final de la seva ocupació d'Egipte, els hicsos introduïren el carro de guerra, noves espases i dagues, el bronze i el terrible arc compost d'origen asiàtic. Els hicsos es varen servir d'aquestes innovacions per a intentar mantenir el seu poder polític contra l'agitació creixent del egipcis, i no les empraren per a refermar el seu domini. És més, aquest pereix haver-se imposat progressivament⁵⁰.

En definitiva, es veu com la dominació dels hicsos va consistir, principalment, en un canvi de la direcció política més que una invasió per un grup ètnic únic, numèricament important i millor armat que els egipcis.⁵¹ Les excavacions de Tell el-Dab'a, la antiga Avaris, mostren una continua presència asiàtica occidental des de finals de la XII Dinastia fins el final del període hicsos. Aquests individus provinents del Llevant exhibien trets que eren propis d'Egipte des de fases molt primerenques, la qual cosa evidencia que ja havien estat en el país algun temps. Una invasió sobtada, com és suggerida per Manetó,

---

⁴⁷ Hayes 1990, 7.

⁴⁸ Cassin *et al.* 1983, 314.

⁴⁹ Posener 1957, 162.

⁵⁰ Cassin *et al.* 1983, 314-315.

⁵¹ *Ibid.*, 316.

hagués aparegut en els registres arqueològics de Tell el-Dab'a i, probablement, a Menfis. Com que no s'ha localitzat cap evidència, la narració de Manetó pot ser descartada per improbable⁵².

El veritable poder dels hicsos radicava en el control sobre les principals rutes internacionals: les navals que connectaven el Llevant amb Xipre i Creta, el Camí d'Horus, el corredor de Síria-Palestina, la ruta del l'Encens, la ruta dels oasis cap a Núbia i el propi Nil. Però, les seves relacions comercials eren recíproques, i finançaven les seves ingents importacions d'or, extret del Desert Oriental i Núbia, de la qual Egipte n'era el mediador inevitable. A més de recursos humans, Núbia proporcionava marfil, banús, malaquita, plomes i ous d'estruc⁵³.

Una vegada establerts a Egipte, els hicsos adoptaren moltes de les particularitats d'aquells que dominaven políticament. Els seus caps empraren l'escriptura jeroglífica. Adoptaren els déus egipcis (tingueren preferència per Seth, al que assimilaren a Baal o Reshep, no se'ls va impedir adorar a Re').⁵⁴

Els hicsos no eren indubtablement molt nombrosos, no disposaven d'un nombre suficient d'administradors qualificats per a governar personalment el país i, és segur, que egipcis de raça els serviren fidelment. Les estàtues, esteles i altres obres d'art de la seva època, estan, sens dubte, lluny de ser desdenyables des del punt de vista artístic. Finalment, i probablement el més important, és en el període dels hicsos quan tenen lloc algunes de les millors còpies d'obres literàries o científiques egípcies, com el «*papir matemàtic de Rhind*», o el famós «*papir de Westcar*», o el «*himne a la corona (Papir de Golenischeff)*». Sembla més aviat, que els hicsos fomentaren la vida intel·lectual⁵⁵.

Si els hicsos van aprendre molt dels egipcis, en canvi els hi aportaren dues coses clau: els hi llevaren definitivament el complex de superioritat que els feia jutjar-se fora de perill a les seves valls i superiors als seus veïnats i, per altra part, els posaren amb estret contacte amb els asiàtics, dels quals ells mateixos formaven part. Gràcies als hicsos s'estableixen innumerables relacions de sang, de cultura o inclús de filosofia entre el vall

---

⁵² Bietak 2010, 139.

⁵³ González 2012, 21.

⁵⁴ Cassin *et al.* 1983, 316.

⁵⁵ *Ibid.*, 316-317.

del Nil i el Pròxim Orient asiàtic, que no van rompre, sinó tot el contrari, els faraons de l'Imperi Nou. Així doncs, lluny de ser un desastre sense precedents, la invasió dels hicsos fou, en certa manera, una font d'enriquiment per Egipte, a qui va procurar els mitjans materials per a conquerir el que seria l'Imperi egipci de l'Imperi Nou⁵⁶.

7.3. El regne de Tebes i l'expulsió dels hicsos, XVII Dinastia (1650-1567 aC.)

L'expulsió dels hicsos i el final del Segon Període Intermedi fou obra de la XVII Dinastia, ubicada a Tebes, la qual sembla que va aconseguir mantenir una certa independència, acceptada per els monarques hicsos del nord. Coneixem molt poc sobre els orígens de la XVII Dinastia, però en qualsevol cas va aconseguir mantenir una cert focus d'autoctonisme en el sud del país, lluny de l'hegemonia hicsa. Arribaran a dominar des de Elefantina fins a Abidos. En aquesta zona es desenvoluparà una cultura d'un marcat caràcter provincial, però pobre quan els seus materials⁵⁷.

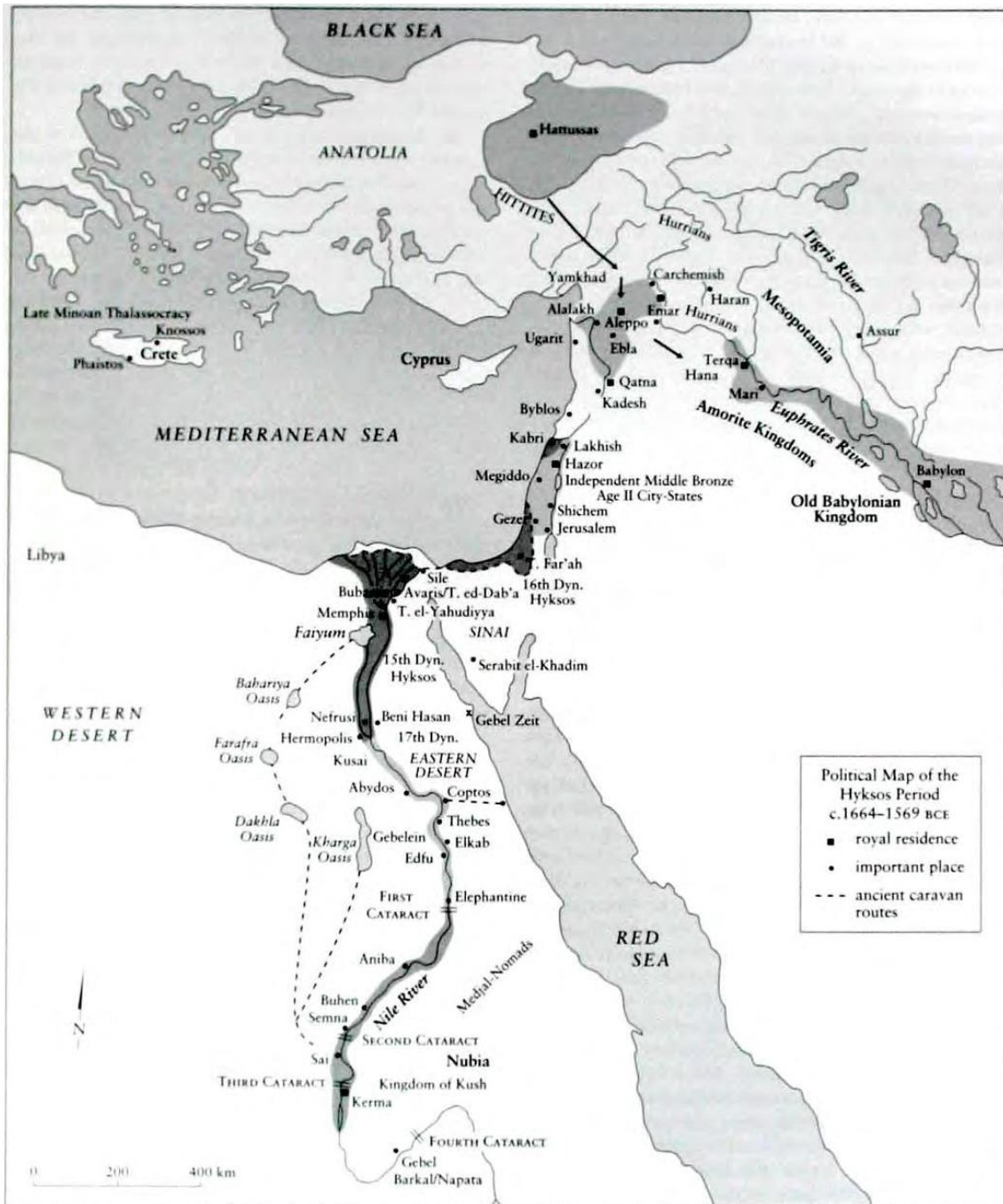
Serà a finals d'aquest període quan ens trobam amb un Egipte fragmentat en 3 àrees d'influència. Primer, el delta i part de la vall del Nil, arribant fins els nuclis de Cusae i Hermòpolis, espai dominat per els hicsos, amb capital a Avaris. Per altra part, en el sud del país hi havia el regne de Kush, amb capital a Kerma. Finalment, l'espai que s'ubica entre Cusae i Elefantina era on hi havia la zona egípcia. Amb seu a Tebes, aquesta zona era governada per els caps de la XVII Dinastia⁵⁸.

---

⁵⁶ *Ibid.*, 317.

⁵⁷ Sanmartín & Serrano 2003, 295.

⁵⁸ Tarancón 2017, 26.

Mapa polític del període hicsos⁵⁹.

Els principals personatges de la guerra d'alliberació són Sequenenra Taa II, Kamose i Ahmosis. Sequenenra és qui va iniciar de manera definitiva la rebel·lió contra els hicsos. La forma violenta en la que va morir va donar peu a què aquesta fos continuada per el seu successor, Kamose. Després d'una expedició victoriosa a Núbia, Kamose es va llançar a la conquesta dels territoris hicsos, aconseguint fites importants, com per exemple la

⁵⁹ Bietak 2001, 137.

presa de la plaça fortificada de Nefrusi. Però, la seva defunció prematura va suposar que la conquesta definitiva d'Avaris no es fes fins a Ahmosis (fill de Sequenenra). D'aquesta forma, la reunificació d'Egipte es va fer efectiva després de la presa d'Avaris per part de Ahmosis i la posterior derrota dels hicsos a Sharuhen. Amb Ahmosis, fundador de la XVIII Dinastia, comença un nou període, el Regne Nou, on Egipte aconseguirà el seu major grau d'esplendor militar, gràcies (especialment) a l'experiència que havien adquirit en el conflicte de la guerra d'alliberació⁶⁰.

Primerament, hem de fer incís a les principals fonts emprades per la investigació per a aconseguir refer el desenvolupament d'aquest conflicte⁶¹:

-La disputa d'Apofis i Sequenenra. És una narració conservada en el *papir Sallier I* (BM 10.185), d'època ramèssida. El relat explica com el cap hicsó Apofis envia un missatge al rei Sequenenra queixant-se del rebombori dels hipopòtams de Tebes, el qual és podia escoltar des de Avaris.

-La mòmia de Sequenenra Taa II. Mòmia que presenta signes visibles de violència, els qual seran exposats després.

-Els documents de Kamose. És la millor referència per a explicar aquest període. Els documents de Kamose el formen les dues esteles de Kamose i la tauleta Carnarvon N^o1. La tauleta de Carnarvon N^o1 és una tauleta de fusta coberta d'estuc i escrita en hieràtic localitzada a l'any 1908 per Lord Carnarvon en una tomba saquejada de la XVII Dinastia, prop de Deir el-Bahari. En ella, es registra un consell de guerra per el que el rei Kamose decideix protagonitzar una sèrie d'accions militars contra els hicsos, a més de la seva labor de conquesta fins a arribar a la plaça fortificada de Nefrusi. Respecte la primera estela de Kamose, el valor de la tauleta Carnarvon N^o1 com a document històric va quedar aprovat quan Chevrier descobrí a l'any 1932 i 1935 dos fragments d'una estela reutilitzada a Karnak, on hi figuraven l'inici de les primeres quinze línies de la tauleta. La informació de la present estela és va ampliar gràcies al descobriment per Labib Habachi d'una segona estela a l'entrada de la Gran Sala Hispòlita de Karnak. La segona estela de Kamose és considera el document reial més significatiu per el estudi d'aquest període,

---

⁶⁰ Tarancón 2017, 26.

⁶¹ *Ibid.*, 27-29.

des d'un punt de vista històric com polític. El seu text és una continuació de l'anterior. El principal problema que hi ha és que aquesta estela comença de manera abrupta, per la qual cosa s'ha suggerit la possibilitat de què n'hi hagués una altre per descobrir. Les citades fonts ens proporcionen una informació molt valuosa sobre les accions bèl·liques que va protagonitzar el rei Kamose. El seu descobriment va marcar un abans i un després per a la valoració de Kamose com a figura històrica i per a la reconstrucció dels fets en aquest enfrontament.

-La biografia funerària d'Ahmosis, fill d'Ebana. Trobat a la seva tomba de Elkab (EK5), es tracta d'una autobiografia d'un militar que va arribar a assolir el rang més gran dintre de la marina, a més d'acompanyar a Ahmosis a les seves operacions i a la dels seus successors, Amenhotep I i Tutmosis I. Destaca enormement per la seva referència a la presa d'Avaris i la menció al fet de què el seu pare va servir baix les ordres de Kamose. Juntament amb la segona estela, és una de les principals fonts d'informació per aquest període.

-El *papir matemàtic de Rhind* o *papir d'Ahmés*. Papir matemàtic on en el vers apareix la data de la conquesta d'Heliòpolis.

La major part de les nostres fonts escrites sobre la guerra procedeixen de Tebes i, com és lògic, mostren als tebens com els protagonistes més forts i bel·ligerants. El conflicte va durar com a mínim 30 anys, doncs Sequenenra Taa, pare de Ahmosis, va lluitar contra els hicsos, però, a més, Avaris no fou presa fins els anys 18 i 20 del regnat d'Ahmosis. Després del seu pillatge, de forma immediata o no, Ahmosis va dur el seu exèrcit fins a Palestina, en una operació que va concloure amb un setge de 3 anys a Sharuhén, prop de Gaza. Es sol considerar que Sharuhén va ser el darrer bastió dels hicsos, a pesar de què les fonts són silencioses al respecte. La guerra no fou de forma continuada: les operacions eren curtes i els exèrcits minúsculs⁶².

---

⁶² Bourriau 2007, 275.

Taa I cedirà el seu lloc a Sequenenra Taa II, amb el sobrenom de «el brau»⁶³. Aquest personatge és el protagonista d'un relat datat de l'Imperi Nou, conservat en una còpia de la XIX Dinastia (*Papir de Sallier I*), anomenat *La disputa entre Sequenenra y Apopi*⁶⁴:

«Aconteció pues la tierra de Egipto estaba en dura aflicción, y que no había un Señor, v.p.s, como rey de (ese) tiempo. Ocurrió que el soberano Sekenenre, v.p.s., era el gobernante, v.p.s., de la Ciudad del Sur (=Tebas). Había sin embargo dura aflicción en la ciudad de los asiáticos, estando (el príncipe) Apopi en Avaris. Todo el país le presentaba ofrendas trayéndole tributos, y el norte (hacia) lo mismo con todos los buenos productos del Delta. El rey Apopi, v.p.s., tomó para sí a Seth como (único) señor, y no servía a ningún (otro) dios que hubiera en todo el país [excepto a] Seth. Construyó un templo, un trabajo bueno y de eternidad, al lado de la mansión del rey Apopi, v.p.s.. Y solía aparecer [al alba] del día para hacer sacrificios... a Seth; y los notables [del Palacio], v.p.s., iban portando guirnalda, como se hace en el templo de Re-Harakty...

Entonces el rey Apopi, v.p.s, concibió el deseo de [enviar] un mensaje provocador a Sekenenre, [v.p.s.], el príncipe de la Ciudad del Sur. Muchos días después de esto el [rey Apopi, v.p.s.,] hizo llamar a los [grandes funcionarios] de su [palacio... diciéndoles que quería] enviar [al príncipe de la Ciudad del Sur] un mensaje [... relativo al (?)] río... Entonces los escribas, los hombres sabios, [... y los altos] funcionarios [le dijeron]: “Soberano, v.p.s., [señor nuestro, pide que se abandone(?)] el estanque de los hipopótamos [que se halla al este de la Ciudad del Sur] pues impiden [que el sueño acuda a nosotros de día] y de noche [ya que el ruido que generan llena los oídos de la gente de nuestra ciudad”... El rey Apopi, v.p.s., les respondió:] “El príncipe de [la Ciudad del Sur... Amón] está con él como protector. No se confía a ningún (otro) dios que haya en [el país entero] excepto a Amón-Re, rey de los dioses”⁶⁵.

Per desgràcia el final del relat s'ha perdut, però és probable que registrés l'inici de les hostilitats. Es suposa que Tebes va aconseguir arribar fins a Cusae. Però, és possible que la victòria li costés la vida al propi Sequenenra, on la seva mòmia mostra empremtes (probablement rebudes en el conflicte) que li causaren la mort⁶⁶.

---

⁶³ Grimal 1996, 210.

⁶⁴ Sanmartín & Serrano 2003, 295.

⁶⁵ Serrano 1993, 108.

⁶⁶ Sanmartín & Serrano 2003, 296.

Fotografia del cap de la mòmia del rei Seqenenra Taa II. El rei morí en combat, probablement en la lluita contra els hicsos. Les fletxes de la fotografia assenyalen les ferides que va sofrir el rei. Entre d'altres coses, va rebre un cop de destral al cap⁶⁷.

La seva mort és, a dia d'avui, un dels principals punts de debat respecte a n'aquest període, amb arguments basats amb l'anàlisi de la seva mòmia. Però, les circumstancies de la seva mort són encara un enigma, donant peu a diverses hipòtesis: mort en combat contra els hicsos, víctima d'una conspiració palatina o execució ritual⁶⁸.

El seu successor fou Kamose. Fou el darrer rei de la XVII Dinastia i del Segon Període Intermedi. Fou fill de Seqenenra Taa II i germà del rei Ahmosis. El govern de Kamose fou breu però importantíssim per a la història i el futur d'Egipte⁶⁹. Kamose protagonitza la segona fase del conflicte, la millor coneguda gràcies a les dues esteles que el sobirà va fer erigir a Tebes i que per fortuna s'han conservat. Gràcies a n'aquests documents podem veure com hi ha un canvi d'actitud per part de Tebes, ja que a partir d'ara seran ells qui portaran la davantera. Les paraules que Kamose dirigeix als seus nobles a l'inici de la primera estela, són el millor exponent d'aquest nou alè expansionista que es centra encara en la recuperació del país⁷⁰:

«Su majestad habló en palacio al consejo de notables que le acompañaba: «Quisiera yo saber para qué sirve mi fuerza, (cuando) hay un príncipe en Avaris y otro en Kush, y yo estoy (aquí) sentado unido a un asiático y a un nubio, cada persona controlando su porción de Egipto, dividiendo la tierra conmigo. Yo no los voy a tolerar, tan lejos como Menfis, el agua de Egipto. Él (se refiere al rey hikso) controla Jmun, y ningún hombre tiene reposo, agotado como está por las corveas de los asiáticos. Voy a enfrentarme con él (para) rajar su cuerpo. Mi deseo es rescatar Egipto y expulsar a los asiáticos...»⁷¹.

---

⁶⁷ Sacco 2013, 17.

⁶⁸ Tarancón 2017, 30-31.

⁶⁹ Díaz 2014, 98.

⁷⁰ Sanmartín & Serrano 2003, 296.

⁷¹ *Loc. cit.*

El rei prescindeix del consell dels seus cortesans, els quals preferien mantenir la calma entre Cusae i Elefantina i no arriscar-se a perdre els bestiaris i els béns que posseïen en el nord i avança fins a Nefrusi, a prop de Beni Hassan. Allà va vèncer a l'exèrcit de Teti, fill de Pepi⁷²:

«Envié una poderosa tropa de medjau (en tanto que) yo pasaba el día... para cercar... (a) Teti, hijo de Pepi, en el interior de Neferusy (...) Pasé la noche en mi barco, estando mi corazón contento. (Cuando) amaneció, yo (ya) estaba sobre él, como está el halcón. (Cuando) llegó el tiempo de perfumar la boca, le atacué. Arrasé sus murallas, maté a su gente»⁷³.

Malauradament, el text de la primera estela acaba aquí i el de la tauleta poc després. Quan reprenem el relat, amb la segona estela, Kamose està a punt d'insultar al seu rival. Després organitza una operació naval contra les possessions dels hicsos, probablement fins a la regió d'Avaris. Es fa amb el control de les mercaderies que hi ha per el riu, s'apodera, almenys, de Gebelein i Hermòpolis, a més de capturar un missatge d'Apofis dirigit al rei de Kush⁷⁴:

«Yo he capturado su mensaje más allá del oasis, (yendo) hacia el sur, hacia Kush, escrito en un documento. Encontré en él lo que sigue escrito: “De la mano del soberano de Avaris, Aauserra, el Hijo de Re Apofis, saluda a (su) hijo el soberano de Kush. ¿Por qué te has erigido en soberano sin dejar que yo (lo) supiese? ¿Has visto lo que Egipto ha hecho contra mí? El rey que hay allí, Kamosis, dotado de vida, me está atacando en mi (propio) suelo. (Y sin embargo) yo no lo he atacado en la forma de todo lo que él ha hecho contra ti. Ha escogido, para dañarlas, las dos tierras, mi tierra y la tuya, y las ha devastado. ¡Ven hacia el Norte! No temas. Mira, él está aquí en mi poder. No hay nadie que se alce contra ti en este Egipto. No voy a permitirle el paso hasta que tú hayas llegado...»⁷⁵.

Aquesta carta va posar en alerta a Kamose de què qualsevol empresa important cap el delta i Palestina devia estar acompanyada d'una vigilància i un control de la situació de Núbia, les quals seran freqüents des dels inicis de l'Imperi Nou. Per altra part, el triomf celebrat a Tebes consagrarà la victòria del déu Amón⁷⁶.

---

⁷² Grimal 1996, 212.

⁷³ *Loc. cit.*

⁷⁴ *Loc. cit.*

⁷⁵ *Ibid.*, 212-213.

⁷⁶ Sanmartín & Serrano 2003, 297.

Probablement Kamose morí en els enfrontaments. El seu successor serà el seu germà Ahmosis. A Ahmosis és a qui se li atribueix el mèrit de la derrota definitiva dels hicsos i la seva expulsió d'Egipte, episodis dels que per desgràcia estam mal documentats. Però, se sap que Avaris fou presa després de violents combats, i que el faraó va perseguir als hicsos fins el sud de Palestina, on va posar setge durant tres anys a Sharuhen, possiblement el darrer focus que els hi quedava. A pesar de que la fortalesa d'Avaris fos destruïda, els primers reis del Regne Nou construïren a la ciutat nous palaus i dependències administratives. Després d'aquests fets, els hicsos desapareixen de la història, probablement absorbits i diluïts en el complex món de Síria-Palestina i dels deserts orientals⁷⁷. El camí de l'alliberació quedava obert i només uns anys després, expulsats els hicsos del delta, va tenir lloc una nova fase en la història d'Egipte: el Regne Nou⁷⁸.

La presència dels hicsos a Egipte fou pràcticament eliminada (*damnatio memoriae*) de la història per els guanyadors i els seus successors al llarg de la primera fase de la XVIII Dinastia. El presumpte trauma de la dominació forana va perdurar durant molt de temps. A pesar de la manifesta malvolença abocada per la propaganda dels guanyadors sobre els vençuts, importants aspectes de la societat egípcia evolucionarien a causa dels asiàtic que governaren bona part d'Egipte durant un llarg període⁷⁹.

Com a conseqüència de la dominació dels hicsos, els conflictes i els canvis ideològics motivaren una sèrie de transformacions en les forces armades que facilitarien la gran expansió territorial protagonitzada per Egipte durant la primera fase de la XVIII Dinastia. Els aspectes més rellevants d'aquests canvis són clars en els següents punts: progressiva centralització administrativa, progressiu desenvolupament d'una administració pròpia, progressiva dignificació de la carrera militar i el manteniment d'un exèrcit permanent⁸⁰.

---

⁷⁷ Sanmartín & Serrano 2003, 297; Moreno 2009, 300.

⁷⁸ Parra 2003, 391.

⁷⁹ Martínez 2015, 183.

⁸⁰ *Ibid.*, 185-186.

Quan a l'armament, aquest evolucionarà notablement després del pas dels hicsos per Egipte i les posterior empreses egípcies a terres asiàtiques. Un primer aspecte a avaluar és la presència d'una tecnologia metal·lúrgica que va permetre millorar la qualitat de les armes de bronze. A partir del període hicsos, espases curtes i punyals serien elaborats amb motllos que permetrien tenir una fulla i empunyadura d'una mateixa peça. Però, al marge de les modificacions tecnològiques, les 3 grans aportacions armamentístiques que s'observen a principis de la XVIII Dinastia, i que són atribuïbles als hicsos, foren: els carros de guerra⁸¹, els arcs composts i les espases curtes⁸².

En definitiva, la petjada que varen deixar els hicsos a Egipte sembla ser més important del que es pensava, i el Segon Període Intermedi va marcar un abans i un després en la història d'Egipte, propiciant una obertura cap a l'exterior que aconseguiria el seu màxim esplendor en el Regne Nou⁸³.

8. Inicis de l'Imperi Nou (c.1550-1070 aC.)

Un cop acabat el Segon Període Intermedi, el qual va concloure amb la derrota i expulsió dels hicsos, s'inicia a Egipte un període d'expansió sense precedents, l'Imperi Nou, que engloba les dinasties XVIII, XIX i XX. Però, aquesta etapa de cinc segles apareix marcada per l'anomenada «crisi de el-Amarna». Per altre banda, durant l'Imperi Nou o, més en concret, durant la primera fase de la XVIII Dinastia, es va posar de manifest la dinàmica imperialista, que va donar com a resultat la conversió d'Egipte (en poc més de 50 anys) en una potència predominant dins l'àmbit del Pròxim Orient. Es consolida així l'esquema geopolític plantejat per els faraons de l'Imperi Mig que radicava en la creació d'un imperi asiàtic per a conservar l'imperi nilòtic, del qual depenien en major nombre els recursos del país⁸⁴.

---

⁸¹ El carro de combat fou introduït a Egipte durant el domini dels hicsos, que l'havien duit des de Babilònia. Però, fou el geni egipci el que va fer que es convertís en una màquina molt perfeccionada, aconseguint el seu màxim punt de desenvolupament. Els tipus de carros emprats en l'exèrcit egipci eren dos: un lleuger usat com a arma d'assetjament, i un altre més pesat i millor armat utilitzat en les cargues frontals. La principal innovació dels nous models era la seva lleugeresa. Quan a tripulació, estava compost per dues persones: el conductor que duia les regnes i l'escut, i un guerrer on la seva única missió era disparar. El tir el formaven dos cavalls que eren governats per el conductor amb l'ajuda dels arnesos. Si voleu saber més informació: Sáez Abad, Rubén (2007). «Los carros como elemento de combate en el Mundo Antiguo». *Akros*, 6: 47-54, pàg. 49.

⁸² Martínez 2015, 190-191.

⁸³ Vivas 1999, 464.

⁸⁴ Bravo 2011, 89-90.

Un dels llegats que van deixar els hicsos fou el que s'ha qualificat com a «nacionalisme tebà» que, en major mesura, està perfectament lligat amb la posterior ideologia militar que desenvoluparan els faraons de la XVIII Dinastia⁸⁵.

El període comença amb les contínues campanyes d'Ahmosis contra els hicsos, que van acabar amb la presa d'Avaris, l'expulsió del país i la seva persecució fins a Sharuhen (Palestina). Un cop aïllat el problema hicso del delta, Ahmosis aconsegueix restablir el control sobre Núbia. El seu fill i successor, Amenhotep I (Amenofis I), va prosseguir amb glòria les accions militars a Àsia de tal manera que a finals del segle XV aC (baix el regnat de Tutmosis I) les fronteres de l'imperi asiàtic s'ubicaven a l'oest del Èufrates. Ara bé, els 130 anys que separen els regnats de Tutmosis I i Amenhotep IV, la política exterior d'Egipte va sofrir canvis radicals. Les expedicions punitives dels períodes anteriors foren canviades per assentaments militars en les zones ocupades; la política defensiva es va canviar per una d'agressiva, qualificada avui en dia d'imperialista. La perifèria d'aquest imperi la configuraven altres dos imperis: per una banda, un asiàtic, que arribava fins el nord de Síria; per altre, un africà, que suposava el control de Núbia i part del Sudan. Del primer, en derivaven en major nombre els productes que eren consumits per els egipcis; del segon, provenia l'or i contribuïa en mercenaris i esclaus. Però, l'organització política, social i econòmica d'Egipte depenia del domini dels recursos del país, per la qual cosa l'existència d'aquests dos imperis perifèrics ajudava de forma indirecta al sosteniment de l'equilibri intern. Aquest equilibri només es veia amenaçat quan hi havia successions dinàstiques, per exemple quan Amenhotep I morí sense deixar fills legítims. Aleshores, el va succeir un fill bastard, Tutmosis I. A més, hi havia ocasions on era la reina la que es veia en l'obligació d'assumir la regència, com fou el cas de Hapsehstut. Hapsehstut va fer un viratge pacifista a la tendència militarista que predominava amb els tutmesides, fins que el seu successor, Tutmosis III, va emprendre una vertadera *damnatio memoriae* del seu predecessor⁸⁶.

---

⁸⁵ Díaz 2014, 106.

⁸⁶ Bravo 2011, 90-91.

Les revoltes internes, originades per les successions dinàstiques, eren aprofitades per els caps dels pobles dominats per a intentar sacsejar-se del jou egipci. És més, cada faraó es veia obligat a restaurar el poder a llocs que ja havien sigut conquerits prèviament. En aquest línia, el Llevant asiàtic era particularment fràgil, ja que els reis de les ciutats síries estaven en contacte amb els estats veïns i pactaven aliances mútues. Per a aconseguir la dominació egípcia en aquesta zona, Tutmosis III va haver de realitzar 17 campanyes. Aquestes expedicions li van suposar un reconeixement per part dels reis de les restants potències asiàtiques (Babilònia, Assíria, l'Imperi Hitita), les quals enviaren per motius de precaució un tribut al guanyador. Per el sud, Tutmosis III va aconseguir estendre el seu poder fins la quarta cascada del Nil. Així doncs, Egipte abraçava des de l'Èufrates fins el país de Kush, límit de la seva expansió, que es va poder conservar sense gaires problemes durant els regnats dels seus successors, Amenhotep II i Tutmosis IV. Emperò, en el regnat següent, sota Amenhotep III, comencen a evidenciar-se alguns dels símptomes de la crisi que s'originava: La magnificència imperialista xoca amb un canvi d'actitud del faraó, ja que no liderarà el combat, serà un visir o virrei, mentre que ell s'ocuparà de les relacions diplomàtiques. Concloïa així la primera etapa d'expansió de l'Imperi Nou d'Egipte⁸⁷.

9. Conclusions

No s'observen problemes administratius en el trànsit de la XII Dinastia a la XIII Dinastia, però cal remarcar un curiós fenomen a la nouvinguda saga: hi va haver molts de governs breus i aquesta circumstància va ocasionar que diferents famílies arribessin a col·locar a varis dels seus membres al tron en períodes relativament curts. A més, està constatat el fet de que alguns faraons eren d'origen asiàtic. Endemés, n'hi havia que procedien de l'exèrcit.

Des de el punt de vista administratiu, l'estructura del país es centrava en 3 grans regions, de les quals, la més coneguda fou la regió que englobava les províncies del sud i que era dirigida des de Tebes.

---

⁸⁷ *Ibid.*, pàg. 91.

Durant bona part de la dinastia es van mantenir els contactes polítics i comercials amb diversos nuclis de la costa cananea, dels qual destaca Biblos. També hi va haver-hi continuïtat a la regió de Núbia. Per altra part, la situació a Núbia s'anava tensant cada cop més, a causa del regne de Kush de Kerma en plena expansió i amb anhels territorials sobre Egipte.

No és possible determinar quan i perquè es va produir la secessió que donaria peu a la XIV Dinastia. Poc podem dir sobre la XIV Dinastia, més enllà de què el seu domini va quedar circumscrit al delta oriental.

En la zona controlada per els dirigents de la XIV Dinastia sorgiria el germen de la XV Dinastia, coneguda com la saga dels grans reis hicsos. Els estudis arqueològics que s'han realitzat a diversos indrets d'Egipte contradiuen als copistes de Manetó referent a una invasió a sang i foc dirigida per guerres estrangers. Avui en dia, no s'han localitzat els indicis d'una destrucció sistemàtica que correspondria a una conquesta bàrbara, però sí que s'observen traços de continuïtat a les proximitats del delta.

Segons les darreres investigacions, no només els esdeveniments del nord del país van debilitar cada cop més la posició política dels darrers caps de la XIII Dinastia, sinó que s'haurien produït moviments en el sud. Dirigents de famílies nobiliàries meridionals es separarien de la dinàmica administrativa de Ity-tauy i formarien una nova monarquia a Tebes.

Sense que és pugui aprofundir en massa detalls a causa de la falta d'informació, és evident que una progressiva debilitat institucional per part dels darrers governants de la XIII Dinastia va ocasionar una crisi político-administrativa amb àrdues conseqüències: secessió en el delta oriental, que culminaria amb el sorgiment dels hicsos; pèrdua de Núbia enfront els kushitas, que avançarien fins el Sud d'Egipte; possible independència de Tebes.

Actualment es considera que els caps de la XV Dinastia controlaren directament el delta oriental i pactaren relacions de vassallatge amb les famílies nobiliàries de la resta del delta i d'Egipte central. Quan a relacions exteriors, Avaris va tenir preferència amb Sharuhén (sud de Palestina). Però, l'arqueologia ens mostra com els hicsos van mantenir relacions estretes amb Xipre i altes zones de Palestina. És a dir, seguiren amb la política

comercial que mantenien els antics residents asiàtics del delta oriental. En aquest sentit, es remarcable un fet: a mesura que avança la investigació, sembla més evident que els hicsos no foren una ferotge casta de guerrers dedicats a l'espoli d'Egipte, sinó que eren els depositaris de tradicions de comerciants cananeus.

Els regne de Tebes també presenta una sèrie de dificultats històriques. La cronologia dels governs no és clara, a més de què hi ha gent que considera que hi va haver-hi dues dinasties, la XVI i XVII, mentre que d'altres parlen només d'una, la XVII. Molts dels que consideren que a Tebes únicament governaren els monarques de la XVII Dinastia, arriben a la conclusió de què els hicsos i Tebes acordaren un pacte, segons el qual els segons van rendir homenatge als primers.

És probable que la situació de dependència, tensió i asfixia econòmica empenyé al rei Sequenenra a la guerra versus Ipepi, monarca dels hicsos. Poc es sap sobre els conflictes armats d'aquesta època. Els avanços de Sequenenra es varen veure truncats degut a la seva mort en el camp de batalla, segons ens indiquen les cinc ferides mortals que rebé al cap. Una impressionant ferida fou provocada per una destrat egípcia. Aquest conflicte fou, en realitat, una guerra civil entre una monarquia del sud del país i una altre, d'origen estranger, però plenament integrada en la dinàmica cultural, religiosa i política d'Egipte.

Sorprenentment, el successor del rei caigut fou el seu germà Kamose, i no pas el seu fill Ahmosis. Les cèlebres esteles de Kamose, darrer cap de la XVII Dinastia, expliquen les grans victòries de Tebes contra els seus enemics del nord. A més, inscripcions en terreny nubí informen sobre una acció contra el regne de Kush. Quan Kamose morí, les fronteres de Tebes es van estendre des de Cusae fins Atfih i des de Elefantina fins a Kush. A més, controlaven els oasis occidentals. Sens dubte, es tractava d'uns avanços formidables.

Mort Kamose, la corona reial passà a Ahmosis. És amb Ahmosis quan es produeix la presa de Menfis, Heliòpolis i Tjaru. Tot indica que Avaris va quedar aïllada i sotmesa a un setge. Finalment, la capital dels hicsos es va rendir a Tebes. Avaris fou saquejada, però no destruïda de forma total.

Per més que els vencedors denigressin la memòria dels seus enemics, alguns aspectes de la societat que hi hauria posteriorment variaren en relació a l'època anterior: els reis es varen veure obligats a anar a la guerra, jugant-se la vida i, amb ocasions, perdent-la; les dones de la Casa Reial tingueren majors responsabilitats polítiques degut a l'absència dels monarques o a regències. L'Administració va mantenir una base similar a la que hi havia a l'Imperi Mig, amb un major protagonisme dels quadres militars a causa del desequilibri d'algunes fases històriques. També, exigències derivades de situacions polítiques complexes obligaren a crear estructures d'exèrcit professional per a què aquest pogués ser desplegat ràpidament.

10. Referències bibliogràfiques

- Bakr, A. Abu (1980). «L'Égypte pharaonique». Dins G. Mokhtar (dir.). *Histoire générale de l'Afrique II : Afrique ancienne*. París: UNESCO. 75-108.
- Bietak, Manfred (1996). *Avaris, the Capital of the Hyksos: recent excavations at Tell el-Dab'a*. Londres: British Museum Press.
  - (2001). «Hyksos». Dins Donald B. Redford (ed.). *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Vol., 2. Oxford: Oxford University Press. 136-143.
  - (2010). «From where came the Hyksos and where did they go?». Dins Marcel Marée (ed.). *The Second Intermediate Period (Thirteenth-Seventeenth Dynasties): Current Research, Future Prospects*. Lovaina: Peeters Publishers. 139-182.
- Bourriau, Janine (2007). «El Segundo Período Intermedio (c.1650-1550 a.C.)». Dins Ian Shaw (ed.). *Historia del Antiguo Egipto*. Madrid: Esfera Libros. 241-286.
- Bravo, Gonzalo (2011). *Historia del mundo antiguo. Una introducción crítica*. Madrid: Alianza Editorial.
- Callender, Gae (2007). «El Renacimiento del Reino Medio (c.2055-1650 a.C.)». Dins Ian Shaw (ed.). *Historia del Antiguo Egipto*. Madrid: Esfera Libros. 197-240.
- Cassin, Elena et al. (1983). *Los imperios del Antiguo Oriente I. Del Paleolítico a la mitad del segundo milenio*. Madrid: Siglo XXI.
- Díaz Bravo, Javier (2014). «The 17th Dynasty of Ancient Egypt. History and state of the question». *Archaeological Research & Ethnographic Studies*, 2: 77-115.

- González García, Alberto (2012). «Los hicsos y su dominio sobre Egipto». *Boletín de la Asociación Española de Egiptología*, 21: 7-26.
- Grimal, Nicolás (1996). *Historia del Antiguo Egipto*. Madrid: Akal.
- Hayes, William C. (1990). *The Scepter of Egypt: A background for the Study of the Egyptian Antiquities in The Metropolitan Museum of Art. Part II: The Hyksos Period and the New Kingdom (1675-1080 B.C.)*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Josefo, Flavio (2009). *Antigüedades judías*. Madrid: Akal. Edición de José Vara Donado.
— (2015). *Autobiografía. Sobre la antigüedad de los judíos (Contra Apión)*. Madrid: Alianza Editorial. Traducción, introducción y notas de M.ª Victoria Spottorno Díaz-Caro para «Autobiografía» y de José Ramón Busto Saiz para «Sobre la antigüedad de los judíos».
- Kemp, Barry J. (1985). «El Imperio Antiguo, el Imperio Medio y el Segundo Período Intermedio (c.2686-1552 a.C.)». Dins VV.AA. *Historia del Egipto antiguo*. Barcelona: Crítica. 98-230.
- Kuhrt, Amélie (2000). *El Oriente Próximo en la Antigüedad (c. 3000-330 a.C.)*. Vol., I. Barcelona: Crítica.
- Manetón (1993). *Historia de Egipto*. Madrid: Alianza Editorial. Traducción, introducción y notas de César Vidal Manzanares.
- Martínez Babón, Javier (2015). *Los Hicsos y su conquista de Egipto*. Barcelona: Dstoria edicions.
- Moreno García, Juan Carlos (2009). «El Segundo Período Intermedio». Dins José Miguel Parra Ortiz (coord.). *El Antiguo Egipto. Sociedad, economía, política*. Madrid: Marcial Pons, Ediciones de Historia. 273-300.
- Padró, Josep (1999). *Historia del Egipto faraónico*. Madrid: Alianza Editorial.
- Parra Ortiz, José Miguel (2003). *Gentes del Valle del Nilo. La sociedad egipcia durante el período faraónico*. Madrid: Editorial Complutense.
- Posener, Georges (1957). «Les asiatiques en Egypte sous les XIIe et XIIIe dynasties». *Syria*, 34: 145-163.

- Sacco, Arianna (2013). «The 'Rulers of Foreign Lands': the Hyksos and their contributions to Egyptian warfare». *Ancient Warfare*, 7: 14-19.
- Sáez Abad, Rubén (2007). «Los carros como elemento de combate en el Mundo Antiguo». *Akros*, 6: 47-54.
- Sanmartín, Joaquín & Serrano, José Miguel (2003). *Historia Antigua del Próximo Oriente: Mesopotamia y Egipto*. Madrid: Akal.
- Serrano Delgado, José Miguel (1993). *Textos para la historia antigua de Egipto*. Madrid: Cátedra.
- Tarancón Huarte, Nerea (2017). «La caída de Avaris: Historiografía de la lucha egipcia contra los hicsos». *Antesteria*, 6: 25-36.
- Vivas, Inmaculada (1999). «Hyksos, Egipcios, Nubios: algunas consideraciones sobre el Segundo Período Intermedio y la convivencia entre los distintos grupos étnicos». *Isimu: Revista sobre Oriente Próximo y Egipto en la antigüedad*, 2: 449-465.